

„ГРАДИ” КИЇВСЬКОЇ РУСИ: СПРОБА КІЛЬКІСНОГО АНАЛІЗУ

В даному дослідженні ми поставили собі за мету виявити усі „літописні гради” другої половини IX – початку XII століття, підрахувати їхню загальну чисельність, чисельність в певні хронологічні періоди, а також кількість згадок кожного міста в „Повісті минулих літ”, що в кінцевому підсумку дозволить виразити в конкретних цифрах ступінь значимості та динаміку активності кожного „града” в певні періоди його існування.

В дорядянській історіографії проблемі кількісного аналізу давньоруських „градів” майже не приділялося уваги. Хоча деякі автори просто не могли не виражати деякі результати своїх досліджень кількісно. Так, Михайло Грушевський, досліджуючи історію Київської землі, виявив усі її населені пункти, та, відповідно, їхню загальну кількість [1]. В радянську добу деякі кількісні аспекти історії руських міст досить ґрунтовно вивчав М. М. Тіхоміров. В своєму фундаментальному дослідженні „Древнерусские города” автор вирахував загальну кількість міст IX – XIII ст., їхні назви та перші згадки про ті чи інші міста в писемних джерелах. Свої дані автор виводив на основі Лаврентіївського, Іпатіївського та Першого новгородського літопису. Слід сказати, що сам Тіхоміров зізнався, що він обмежився „примерным и очень суммарным списком русских городов” і що „составление полного списка русских городов XI – XIII вв. – благодарная задача для будущего историка” [2]. Детальніше на дослідженні Тіхомірова ми зупинимось трохи нижче. В монографії „Города-государства Древней Руси” І.Я. Фроянов та О.Ю. Дворніченко, не приділяючи окремо уваги кількісному аспекту історії руських міст, все ж виявили головні міста та пригорода Київської [3], Чернігівської [4], Переяславської [5], Володимирської (Волинської) [6], Новгородської [7], Полоцької [8], Смоленської [9], Ростовської [10] та Рязанської земель [11]. Кількісний облік міст окремих земель зустрічається в працях Г.В. Штихова, яких досліджував історію Полоцької землі та її міст [12], М.Ф. Котляра (Галицько-Волинська земля) [13], А.В. Кузи (Новгородська земля) [14], Л.В. Алексеева (Полоцька земля) [15], В.В. Сєдова (Смоленська земля) [16], П.Ф. Лисенка (Турівська земля) [17] та інших. З сучасних українських істориків, які в своїх дослідженнях приділяють увагу кількісним аспектам історії давньоруських міст, слід назвати Сергія Федаку, який у своєму дослідженні виявив абсолютно всі (або майже всі) міста княжої України – Русі IX – XIII ст. (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина, Галичина, Волинь) [18].

Однією з основних проблем вивчення історії Київської Русі є обмежена кількість писемних джерел з названої проблеми, їхня „загальновідомість” та „загальнодоступність”. Як підмітив М.Ф. Котляр, „коло писемних джерел з давньоруської тематики визначилося близько ста років тому і відтоді, по суті, не поповнювалося. У наш час не доводиться сподіватися на відкриття не лише нового літопису чи літописного списку, а навіть кількох невідомих раніше літописних рядків. ...Нині ж дослідники в основному поглиблено вивчають тексти джерел і прагнуть оригінально інтерпретувати відомі повідомлення літописців та інші пам'ятки” [19]. Дійсно, своє дослідження ми побудували на давно відомих

джерелах, а саме „Повісті минулих літ” у варіантах Іпатіївського [20], Лаврентіївського [21] та Новгородського першого літопису молодшого ізводу [22]. Але названі „старі” джерела ми спробували обробити „новими” методами кількісних досліджень, головний серед яких – контент аналіз вживання політико – адміністративної лексики (у даному випадку – „гради”, „города” та конкретні їхні назви) у літописах. Метод дозволив нам виявити абсолютно всі випадки згадування того чи іншого міста в джерелах, внаслідок чого інформація, взята з літописів, є максимально повною та об’єктивною (наскільки це допустимо в гуманітарних науках). Слід відмітити, що, враховуючи специфіку нашого дослідження, в якому основний акцент зроблено на кількісних показниках, „Повість...” ми досліджували у її найбільш повному складі, не дроблячи її на окремі джерела, як от „Розповідь про запровадження християнства”, „Оповідь про Бориса і Гліба”, „Повчання дітям Володимира Мономаха”, „Оповідання про осліплення Василька” тощо. Тим більше, що ці „роповіді” розміщуються досить пропорційно на всій протяжності „Повісті минулих літ” і не мають настільки специфічних рис, щоб їх потрібно було виділяти і вивчати окремо. Виняток в цьому становить лише „Правда” Ярослава, яка поміщена в новгородському літописі, і яку ми майже вилучили з поля нашого дослідження через суттєву відмінність названого джерела від „Повісті...” та її складових.

Роблячи спробу виявити абсолютну кількість міст („градів”) Київської Русі IX – поч. XII ст., ми перш за все повинні визначитися з критеріями цих самих „градів”. Адже в літописі згадується багато різних населених, чи інших пунктів. Нам же треба відібрати з них лише ті, які були власне „градами”. Найбільш характерною ознакою виділення міста в літописі, є називання його таким, тобто „градом” або „городом”. В дорядянській історіографії або взагалі не цікавилися цим питанням, або до називання того чи іншого пункту „градом” в літописі ставилися досить скептично. Так, М. Погодін вважав, що руські міста були тими ж селами і названі „градами” тільки тому, що князі обирали їх місцями перебування для себе або для своїх мужів, воїв і огородили [23]. У радянську добу не було однозначної відповіді на питання, що ж собою являли руські „гради”. Порівнявши літописні древлянські „гради” з результатами археологічних досліджень, П.М.Третьяков прийшов до висновку, що середні розміри цих „градів” такі, що їх не можна розглядати у якості міст. Це городища. Це укріплені садиби, де сиділи князі або „лучьшие” мужі з „родами” своїми. Там, де „гради” з якихось причин (родоплемінні зв’язки) складали компактне гніздо, міг виникнути город – торгово-ремісничче поселення. Таким чином, з усіх древлянських „градів” містами були тільки Іскоростень, і, можливо, Городськ [24]. Взагалі, соціально-економічна ознака „граду” – наявність торгово – ремісничого поселення, була однією з головних ознак давньоруського міста в радянській історіографії. З середини 1980 – х рр. деякі радянські історики починають переглядати думку, що літописний термін „град” не завжди розкриває соціальну сутність конкретного населеного пункту. Так, А.В. Куза аргументовано відкинув твердження, що літописи іменують „городом” будь-який укріплений пункт або навіть тимчасові польові укріплення, не зовсім точно відбивають істинний стан справ. По-перше, вважає історик, в письмових джерелах поряд з терміном „город” фігурують назви „городок”, „городець”, „городище”. По-друге, є свідчення про укріплені феодальні двори і

села або замиські князівські резиденції. По-третє, з літописів не важко витягнути дані про існування на Русі певної ієрархії міських центрів: старших городів і молодших городів – пригородів. Нарешті, як показують археологічні розкопки, укріпленими були центри ряду відомих по письмовим джерелам погостів. Отже, робить висновок А.В. Куза, хоча на Русі до сер. XIII ст. не склалася чітка термінологія для позначення різних соціальних типів поселень, сучасники сповна усвідомлювали їх реальне існування [25]. Петро Толочко прийшов до висновку, що з того, що літописний термін „град” не завжди розкриває соціальну сутність конкретного населеного пункту, не повинно впливати, що літописці взагалі не вкладали в термін „город” соціального змісту, а мали на увазі лише наявність у поселення укріплень [26]. Літописці бачили в містах не тільки укріплені поселення, але головним чином центри державної влади, економічні осередки [27].

Проблема тотожності „градів” і „міст” якраз і полягає в тому, що наше уявлення про руське місто і уявлення про нього людини тієї доби, у даному випадку літописців, різняться. Але це не значить, що „гради” літописців були менш „градовитими”, ніж ті, які виділяють історики сучасності на основі певних ознак. І це тим більше не означає, що „гради”, виділені наукою, „істинніші” за ті, що виділяють літописці. Тим більше, якщо взяти до уваги той факт, що місто ніколи не було застиглим явищем з певним набором визначених ознак. Адже воно постійно знаходилося в русі, в розвитку, постійно змінювалось, що особливо характерно для досліджуваного періоду, коли міста ще лише зароджувалися і більшість з них не володіла в достатній мірі бодай однією ознакою міста в науковому розумінні. Щоб уникнути суперечностей, ми окремо виділимо термін „літописний град”, тобто місто, яке є реальністю літописів і може не збігатися з „науковим градом”, тобто містом, яке є реальністю для певного кола науковців. В межах „літописного граду” і буде обмежуватися предмет даного дослідження.

Найпершою ознакою „літописного граду” є називання його „градом” (або „городом”) самим літописцем. В період, який хронологічно охоплює „Повість минулих літ”, тобто д.п. IX – поч. XII ст., „градами” („городами”) в літописах названі (прямо або непрямо) 47 пунктів, а саме: Берестя [28], Білгород [29], Білоозеро [30], Божеськ [31], Вишгород [32], Володимир [33], Всеволож [34], „Город на Встрі” [35], Желді [36], Засаков [37], Звенигород Київський [38], Звижден [39], Іскоростень [40], Київ [41], Ладога [42], Луцьк [43], Любеч [44], Мінськ [45], Муром [46], Новгород [47], Новий Город [48], Овруч [49], Переволока [50], Перемиль [51], Перемишль [52], Пересечен [53], Переяслав [54], Переяславець на Дунаї [55], Песочен [56], Пінськ [57], Полоцьк [58], Прилук [59], Родень [60], Ростов [61], Святополч град [62], Смоленськ [63], Стародуб [64], Суздаль [65], Теробовль [66], Тмуторокань [67], Торчеськ [68], Туров [69], Червен [70], Чернігів [71], Шеполь [72], Юріїв [73], Юріїв (Північний) [74]. До речі, ця кількість міст близька до тієї, яку запропонував А.В. Куза на основі археологічних ознак міста (укріплені двори феодалів, ремісничий посад, торгівля, адміністративне управління, церкви). Вчений прийшов до висновку, що в XI – поч. XII ст. сумою археологічних ознак міста володіли 44 пам'ятки [75].

„Літописний град” можна також „вчислити” за такими чисто лінгвістичними ознаками, як прийменник, який стоїть перед словом – назвою населеного пункту, а також за останньою буквою назви населеного пункту. В

літописах перед назвою „града” найчастіше стоять такі прийменники, як „в”, „у”, „к”, рідше „на”, „из”, „до”, „около”. Тоді як перед назвою якогось „сільця” або якоїсь місцевості замість прийменників „в”, „у”, „к” найчастіше стоїть прийменник „на”. „Гради” в „Повісті...” найчастіше закінчуються на приголосні букви, тоді як села чи якісь інші пункти – на голосні. Дуже допомагає виявити град сам контекст його згадування в літописі. За „гради”, як правило, воюють, борються, беруть в облогу, тобто дуже часто міста стають епіцентрами військових подій. В „городах” сідають на столи князі, їх укріплюють фортифікаційно, в них будують церкви та інші споруди. За цими особливостями до вищеназваних сорока семи „градів” додаються ще 52, а саме: Белз [76], Броди [77], Варін [78], Василів [79], Вигошев [80], Вир [81], Воїнь [82], Волинь [83], Волок [84], Голотичеськ [85], Голтав [86], Городець [87], Горошин [88], Дорогобуж [89], Друцьк [90], Дубен [91], Желань [92], Заречеськ [93], Заруб [94], Звенигород Галицький [95], Изборськ [96], Кописа [97], Красн [98], Кснятин [99], Курськ [100], Листвен [101], Логожськ [102], Лубн [103], Лукомль [104], Микулін [105], Неятин [106], Обров [107], Одрськ [108], Олештя [109], Псков [110], Римов [111], Ромен [112], Ростовець [113], Рша [114], Рязань [115], Саков [116], Святославль [117], Случеськ [118], Сновськ [119], Сутейськ [120], Треполь [121], Турійськ [122], Уветичі [123], Устя [124], Халеп [125], Чорторійськ [126], Ярославль [127]. З цих всіх пунктів деякі сумніви у приналежності до „градів” виникають лише щодо Желані. Можливо, це була назва якогось урочища, чи якої-небудь місцевості. Таким чином, для періоду д.п. IX – поч. XII ст. джерела дають свідчення про існування 99-ти літописних міст – „градів”.

Тепер порівняємо результати нашого дослідження з найбільш повним і чи не єдиним тотальним підрахунком давньоруських міст, зробленим М.М. Тіхоміровим ще в середині ХХ століття. Одразу ж зазначимо, що ми, на відміну від Тіхомірова, не додавали до списку давньоруських міст ті „гради”, які з’явилися в літописах пізніше визначеного періоду, або які згадуються в нелітописних джерелах. М.М. Тіхоміров прийшов до висновку, що літописи дають свідчення про існування в IX – X ст. принаймні двадцяти трьох руських міст [128]. Цей список він доповнює Суздалем (згад. в 1024 р., але існував раніше) та Витичивом (згад. Костянтин Багрянородний) [129]. Для цього ж періоду ми нарахували 26 міст: Білгород (980*), Білоозеро (862), Василів (988), Вишгород (946), Володимир (988), Изборськ (862), Іскоростень (945), Київ (862), Ладога (862), Любеч (882), Муром (862), Новгород (862), Овруч (977), Перемишль (981), Пересечен (922), Переяслав (907), Переяславець (967), Полоцьк (862), Псков (903), Родень (980), Ростов (862), Смоленськ (882), Тмуторокань (988), Туров (980), Червен (981), Чернігів (907). Таким чином, двадцять три міста Тіхомірова можна доповнити ще трьома: Володимиром, Тмутороканню та Переяславцем на Дунаї. Хоча Переяславець і не був руським містом, але він з 967 по 971 рік знаходився у сфері впливу руського князя Святослава, який навіть сидів в ньому на столі. Для XI ст. М.М. Тіхоміров нарахував 58 міст [130], до яких додав ще шість, які пізно з’явилися в літописах, але виникли, на його думку, не пізніше XI ст. (Вітебськ, Усвят, Торопець, Володимир – Волинський, Волинь, Володимир – на – Клязьмі) [131]. До цього ж періоду ми віднесли наступні 69 „градів”: Белз (1030), Берестя (1017), Божеськ

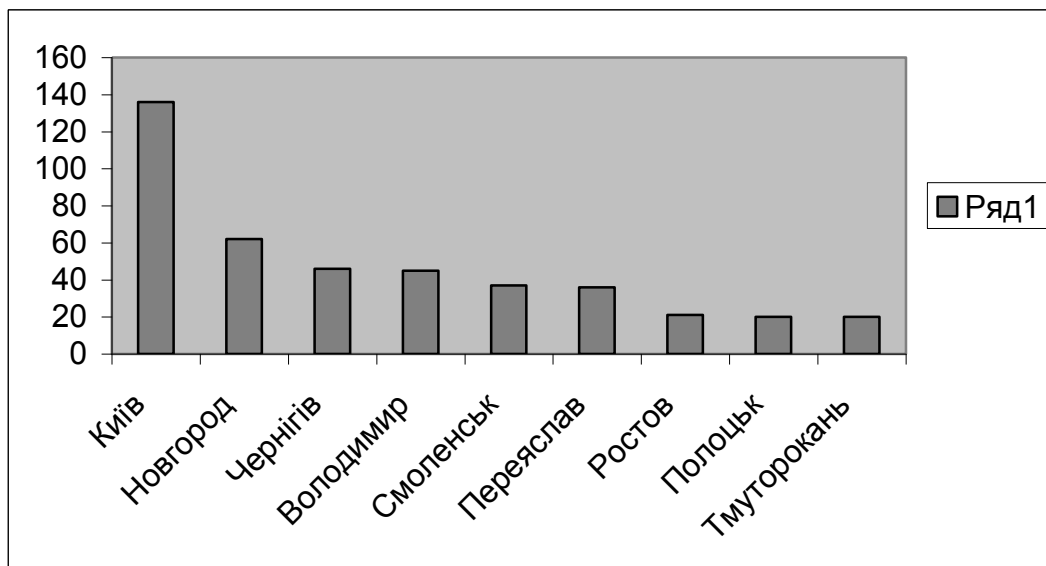
* тут і надалі рік першої згадки міста в джерелі.

(1097), Броди (ост.чв. XI ст.), Варін (ост.чв. XI ст.), Вигошев (1097), Вир (кін. XI ст.), Воїнь (1055), Волинь (1018), Волок (1079), Всеволож (1097), Голотичеськ (1071), Голтав (кін. XI ст.), Городець (1026), „Город на Встрі” (1098), Горошин (ост.чв. XI ст.), Дорогобуж (1084), Друцьк (1092), Дубен (1100), Желань (1093), Заруб (1096), Засаков (1095), Звенигород Київський (1097), Звенигород Галицький (1086), Звижден (1097), Красн (ост.чв. XI ст.), Кснятин (кін. XI ст.), Курськ (п.п. 1070-х), Листвен (1024), Логожськ (кін. 1070-х), Лубн (кін. XI ст.), Лукомль (кін. 1070-х), Луцьк (1085), Микулін (ост.чв. XI ст.), Мінськ (1067), Неятин (1071), Новий Город (кін. 1070-х), Обров (кін. 1070-х), Одрськ (кін. 1070-х), Олешшя (1084), Переволока (1092), Перемиль (1097), Песочен (1092), Пінськ (1097), Прилук (кін. 1070-х), Римов (кін. XI ст.), Ромен (кін. XI ст.), Ростовець (1071), Рша (1067), Рязань (1096), Саков (1101), Святополч град (1095), Святославль (кін. XI ст.), Сновськ (1068), Стародуб (кін. 1070-х), Суздаль (1024), Сутейськ (сер. 1070-х), Теробовль (1097), Торчеськ (1093), Треполь (1093), Турійськ (1097), Уветичі (1100), Устя (1096), Халеп (кін. XI ст.), Чорторійськ (1100), Шеполь (1097), Юріїв (1095), Юріїв Північний (1030), Ярославль (1071). Отже, список Тіхомірова ми доповнили ще дванадцятьма „градами” (Варін, Вигошев, Волок, Голтав, „Город на Встрі”, Засаков, Звенигород Київський, Красн, Кснятин, Листвен, Лукомль, Новий Город). Загалом в IX – XI ст. існувало 95 літописних „градів” (у Тіхомірова – 89 разом з вісьмома доданими).

Серед дослідників давньоруських міст майже ніхто не звертав уваги на такий кількісний показник, як кількість згадок того чи іншого „града” в літописі, можливо, вважаючи такий аналіз надто умовним як для гуманітарної науки, а то й зовсім непотрібним. До того ж, виявлення кількості згадувань кожного міста в літописі досить трудомістке і копітке заняття. Насмілилось припустити, що виявлення загальної кількості згадок того чи іншого міста в літописі, в даному випадку „Повісті минулих літ”, показує в цифрах його місце в ієрархії давньоруських міст, насамперед як політичних осередків тогочасного життя. Звичайно, в гуманітарних науках, зокрема в історії, цифри носять не абсолютний характер, але все –таки свою цінність вони мають. Розповідаючи про події суспільно – політичного життя, літописці відбирали для своїх оповідань лише ті факти, які мали (принаймні для них самих) якесь значення. Кожна згадка того чи іншого міста в літописі свідчить про те, що даний „град” в певний момент часу являвся своєрідним осередком політичного, військового, суспільного, церковного, або ж культурного життя, чим і привернув до себе увагу літописця. Відповідно, чим більше згадок згадок фіксується про той чи інший „город”, тим важливішим і значимішим він був.

Отже, серед лідерів загальної кількості згадувань в літописі можна назвати наступні дев'ять міст: Київ (136*), Новгород (62), Чернігів (46), Володимир (45), Смоленськ (37), Переяслав (36), Ростов (21), Полоцьк (20), Тмуторокань (20). Наочно це можна зобразити у вигляді такої діаграми:

* Тут і надалі кількість згадок відповідного міста в „Повісті...”.

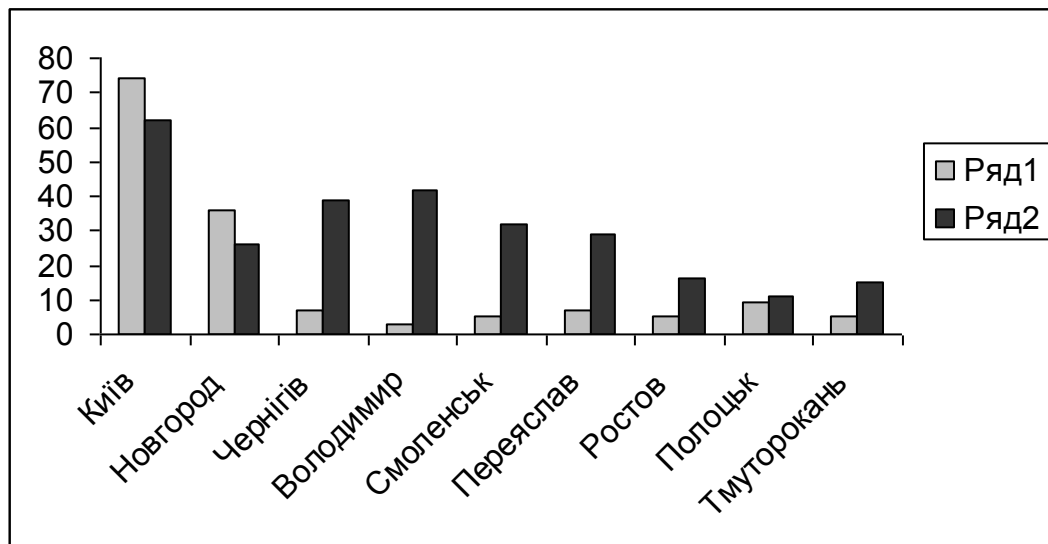
Менше п'ятнадцяти разів у „Повісті...” згадуються такі 24 „гради”: Муром (14), Вишгород (12), Берестя (11), Туров (11), Луцьк (8), Перемишль (8), Суздаль (8), Білгород (7), Ладога (7), Мінськ (7), Любеч (6), Переяславець (6), Стародуб (6), Білоозеро (5), Воїнь (5), Городець (5), Торчеськ (5), Треполь (5), Червен (5), Юріїв (5), Божеськ (4), Дорогобуж (4), Рязань (4), Псков (4). По три рази в „Повісті...” згадуються наступні 10 міст: Василів, Вир, Всеволож, Друцьк, Іскоростень, Лубн, Овруч, Пінськ, Родень, Теробовль. По два рази згадуються 10 міст: Броди, Волинь, Курськ, Пересечен, Прилук, Рша, Саков, Сутейськ, Турійськ, Юріїв Північний. Найбільше міст (46) згадується по одному разу: Белз, Варін, Вигошев, Волок, Голотичеськ, Голтав, „Город на Встрі”, Горошин, Дубен, Желань, Желді, Зеречеськ, Заруб, Засаков, Звенигород Київський, Звенигород Галицький, Звижден, Ізборськ, Кописа, Красн, Кснятин, Листвен, Логожськ, Лукомль, Микулін, Неятин, Новий Город, Обров, Одрськ, Олешшя, Переволока, Перемиль, Песочен, Римов, Ромен, Ростовець, Святополч, Святославль, Случеськ, Сновськ, Уветичі, Устя, Халеп, Чорторійськ, Шеполь, Ярославль.

1054 рік є своєрідним „екватором” „Повісті минулих літ”. І не лише тому, що в цей рік заповітом Ярослава було започатковано новий порядок взаємовідносин між князями, після чого почався якісно інший період політичної історії Русі. Якщо з „Повісті...” вилучити суто релігійні настанови, повчальні відступи, біблійні оповідання тощо, і залишити тільки інформацію, пов'язану з різними сферами життя власне Руської держави, а потім „провести” рівно посередині повісті умовну лінію, то ця лінія буде перетинати саме 1054 рік. Тобто, цей рік є ще й серединою текстового об'єму „Повісті...”. Міста в літописах згадуються дуже неоднорідно. Одні з них найбільше разів згадуються в один період, інші – в другий, а треті взагалі, з'явившись один раз в літописі, на сто років випадають з поля зору літописців. Якщо вважати 1054 рік і змістовною, і об'ємною серединою „Повісті минулих літ”, то динаміку згадувань того чи іншого міста в літописі можна виразити принаймні в п'ятьох варіантах: 1) згадується лише до 1054 року; 2) згадується лише після 1054 року; 3) згадується приблизно однаково кількість разів до і після 1054 року; 4) згадується більше разів до 1054 року, ніж після; 5) згадується більше разів після 1054 року, ніж до цього часу. Таким чином, можна прослідкувати, в які періоди історії Русі той чи інший „град” проявляв

найбільшу активність, в які – меншу, а то й зовсім „випадав” з історії, причому ця „активність” буде виражена в конкретних цифрах. Отже, лише до 1054 року згадуються наступні 9 міст: Белз (1), Василів (3), Ізборськ (1), Іскоростень (3), Листвен (1), Овруч (3), Пересечен (2), Переяславець (6), Родень (3). Тільки після 1054 р. згадуються такі 66 „градів”: Божеськ (4), Броди (2), Варін (1), Вигошев (1), Вир (3), Воїнь (5), Волок (1), Всеволож (3), Голотичеськ (1), Голтав (1), „Город на Встрі” (1), Горошин (1), Дорогобуж (4), Друцьк (3), Дубен (1), Желань (1), Желді (1), Заречеськ (1), Заруб (1), Засаков (1), Звенигород Київський (1), Звенигород Галицький (1), Звижден (1), Кописа (1), Красн (1), Кснятин (1), Курськ (2), Логожськ (1), Лубн (3), Лукомль (1), Луцьк (8), Микулін (1), Мінськ (7), Неятин (1), Новий Город (1), Обров (1), Одрськ (1), Олешшя (1), Переволока (1), Перемиль (1), Песочен (1), Пінськ (3), Прилук (2), Римов (1), Ромен (1), Ростовець (1), Рша (2), Рязань (4), Саков (2), Святополч (1), Святославль (1), Случеськ (1), Сновськ (1), Стародуб (6), Сутейськ (2), Теробовль (3), Торчеськ (5), Треполь (5), Турійськ (2), Уветичі (1), Устя (1), Халеп (1), Чорторійськ (1), Шеполь (1), Юріїв (5), Ярославль (1). Як можна помітити, абсолютна більшість вищеназваних міст згадуються в „Повісті...” менше п'яти разів (за винятком Переяславця, Луцька, Мінська, Стародуба). Така велика кількість міст, згаданих лише після 1054 р. свідчить про те, наскільки інтенсивно в другій половині XI ст. йшов процес утворення нових „градів”, які, однак, за впливовістю і значенням суттєво поступалися „старим” градам. Приблизно однакову кількість разів до і після 1054 року згадуються такі „гради”: Білгород (3\4*), Білоозеро (3\2), Вишгород (6\6), Волинь (1\1), Ладога (4\3), Полоцьк (9\11), Псков** (3\1), Червен (3\2), Юріїв Північний (1\1). Отже, названі міста проявляли однакову „активність” і до, і після 1054 року. До 1054 р. „активнішими” містами були Київ (74\62), Любеч (5\1) та Новгород (36\26). Менша кількість згадок Києва і Новгорода після 1054 року може бути пояснена тим, що в цей час йде зростання нових політичних центрів, які починають дещо відтіснити такі старі осередки державності, як Київ і Новгород. Після 1054 р. „активніше” починають проявляти себе Берестя (3\8), Володимир (3\42), Городець (1\4), Муром (2\12), Перемишль (1\7), Переяслав (7\29), Ростов (5\16), Смоленськ (5\32), Суздаль (1\7), Тмуторокань (5\15), Туров (3\8) та Чернігів (7\39). Динаміку активності головних міст Русі до і після 1054 р. можна зобразити у вигляді наступної діаграми:

* Тут і надалі перша цифра позначає кількість згадок до 1054 р., друга – після 1054 р.

** Хоча Псков і згадується 3 рази до 1054 року, але одна з цих згадок стосується часів, сучасних для літописця.

Підводячи підсумок нашому дослідженню, скажемо, що в період з другої половини IX до початку XII століття існувало 99 літописних „градів”. Літописи дають свідчення про існування в д.п. IX – X ст. двадцяти шести руських міст, а для XI ст. – шістдесят дев'яти. Найбільш загальний на сьогодні список давньоруських міст, складений М.М. Тіхоміровим для IX – XI ст., можна доповнити ще дванадцятьма „градами” (Варін, Вигошев, Волок, Голтав, „Город на Встрі”, Засаков, Звенигород Київський, Красн, Кснятин, Листвен, Лукомль, Новий Город).

Виявлення загальної кількості згадок кожного міста в літописі дало можливість виразити в цифрах його місце в ієрархії давньоруських міст, насамперед як політичних осередків тогочасного життя. Найбільшу кількість разів (від 136 до 20) в „Повісті...” згадуються дев'ять „градів” (Київ, Новгород, Чернігів, Володимир, Смоленськ, Переяслав, Ростов, Полоцьк, Тмуторокань). Від чотирнадцяти до чотирьох разів згадуються двадцять чотири міста (Муром, Вишгород, Берестя, Туров, Луцьк, Перемишль, Суздаль, Білгород, Ладога, Мінськ, Любеч, Переяславець, Стародуб, Білоозеро, Воїнь, Городець, Торчеськ, Треполь, Червен, Юріїв, Божеськ, Дорогобуж, Рязань, Псков). Всі інші „гради” згадуються менше чотирьох разів.

Вираховуючи кількість згадок кожного міста до і після рубіжного 1054 р., можна прослідкувати і виразити в конкретних цифрах, в які періоди історії Русі той чи інший „град” проявляв найбільшу активність, в які – меншу, а то й зовсім „випадав” з історії. Динаміка згадувань („активності”) „градів” в літописі має такий вигляд: 1) лише до 1054 р. згадуються 9 міст (Белз, Василів, Ізборськ, Іскоростень, Листвен, Овруч, Пересечен, Переяславець, Родень); 2) тільки після 1054 р. згадуються 66 „градів” (Божеськ, Броди, Варін, Вигошев, Вир, Воїнь, Волок, Всеволож, Голотичеськ, Голтав, „Город на Встрі”, Горошин, Дорогобуж, Друцьк, Дубен, Желань, Желді, Заречеськ, Заруб, Засаков, Звенигород Київський, Звенигород Галицький, Звижден, Кописа, Красн, Кснятин, Курськ, Логожськ, Лубн, Лукомль, Луцьк, Микулін, Мінськ, Неятин, Новий Город, Обров, Одрськ, Олешся, Переволока, Перемиль, Песочен, Пінськ, Прилук, Римов, Ромен, Ростовець, Рша, Рязань, Саков, Святополч, Святославль, Случеськ, Сновськ, Стародуб, Сутейськ, Теробовль, Торчеськ, Треполь, Турійськ, Уветичі, Устя, Халеп, Чорторійськ, Шеполь, Юріїв, Ярославль); 3) приблизно однакову кількість разів до і після 1054 р. проявляють активність 9 „градів” (Білгород, Білоозеро,

Вишгород, Волинь, Ладога, Полоцьк, Псков, Червен, Юріїв Північний); 4) до 1054 р. більшу активність проявляють три міста (Київ, Новгород, Любеч); 5) після 1054 р. більш динамічними були 12 міст (Берестя, Володимир, Городець, Муром, Перемишль, Переяслав, Ростов, Смоленськ, Суздаль, Тмуторокань, Туров, Чернігів).

Для зручності, усі вищенаведені кількісні показники, що стосуються „градів” Київської Русі, можна згрупувати у вигляді таблиці:

№ п/п	Град (город)	Перша згадка (рік)	Остання згадка (рік)	Загальна кількість згадок	Кількість згадок		названі „Градами” („городами”)
					до 1054р .	після 1054р .	
1.	Белз	1030		1	1		
2.	Берестя	1017	1101	11	3	8	•
3.	Білгород	980	1117	7	3	4	•
4.	Білоозеро	862	1096	5	3	2	•
5.	Божеськ (Бужськ)	1097	1100	4		4	•
6.	Броди	о.ч.ХІ		2		2	
7.	Варін	о.ч.ХІ		1		1	
8.	Василів	988	996	3	3		
9.	Вигошев (Вишегов)	1097		1		1	
10.	Вир	кін.ХІ	1113	3		3	
11.	Вишгород	946	1115	12	6	6	•
12.	Воїнь	1055	1110	5		5	
13.	Волинь	1018	1077	2	1	1	
14.	Володимир	988	1117	45	3	42	•
15.	Волок	1079		1		1	
16.	Всеволож	1097	1097	3		3	•
17.	Голотичеськ	1071		1		1	
18.	Голтав	кін.ХІ		1		1	
19.	Городець	1026	1111	5	1	4	
20.	„Городъ на Вьстри”	1098		1		1	•
21.	Горошин	о.ч.ХІ		1		1	
22.	Дорогобуж	1084	1100	4		4	
23.	Друцьк(Дрютеск)	к1070х	1116	3		3	
24.	Дубен	1100		1		1	
25.	Желань	1093		1		1	
26.	Желді	1116		1		1	•
27.	Заречеськ	1106		1		1	
28.	Заруб	1096		1		1	
29.	Засаков	1095		1		1	•
30.	Звенигород Київський	1097		1		1	•
31.	Звенигород Галицький	1086		1		1	
32.	Звижден	1097		1		1	•

33.	Ізборськ	862		1	1		
34.	Іскоростень	945	946	3	3		•
35.	Київ	862	1116	136	74	62	•
36.	Кописа	1116		1		1	
37.	Красн	о.ч.ХІ		1		1	
38.	Кснятин	кін.ХІ		1		1	
39.	Курськ	п1070х	1095	2		2	
40.	Ладога	862	1114	7	4	3	•
41.	Листвен	1024		1	1		
42.	Логожськ	к1070х		1		1	
43.	Лубн (Лубен)	кін.ХІ	1107	3		3	
44.	Лукомль	к1070х		1		1	
45.	Луцьк (Луческ)	1085	1097	8		8	•
46.	Любеч	882	1097	6	5	1	•
47.	Микулін	о.ч.ХІ		1		1	
48.	Мінськ (Меньск)	1067	1117	7		7	•
49.	Муром	862	1103	14	2	12	•
50.	Неятин	1071		1		1	
51.	Новгород	862	1117	62	36	26	•
52.	Новий Город	к1070х		1		1	•
53.	Обров	к1070х		1		1	
54.	Овруч (Вручий)	977	977	3	3		•
55.	Одрськ	к1070х		1		1	
56.	Олешня	1084		1		1	
57.	Переволока	1092		1		1	•
58.	Перемиль	1097		1		1	•
59.	Перемишль	981	1100	7	1	6	•
60.	Пересечен	922	940	2	2		•
61.	Переяслав	907	1114	36	7	29	•
62.	Переяславець на Дунаї	967	971	6	6		•
63.	Песочен	1092		1		1	•
64.	Пінськ	1097	1097	3		3	•
65.	Полоцьк	862	1105	20	9	11	•
66.	Прилук	к1070х	1092	2		2	•
67.	Псков (Плесков)	903	1060	4	3	1	
68.	Римов	кін.ХІ		1		1	
69.	Родень	980	980	3	3		•
70.	Ромен	кін.ХІ		1		1	
71.	Ростов	862	1096	21	5	16	•
72.	Ростовець	1071		1		1	
73.	Рша (Орша)	1067	1116	2		2	
74.	Рязань	1096	1096	4		4	
75.	Саков	1101	1101	2		2	
76.	Святополч град	1095		1		1	•
77.	Святославль	кін.ХІ		1		1	
78.	Случеськ (Слуцк)	1116		1		1	

79.	Смоленськ	882	1116	37	5	32	•
80.	Сновськ	1068		1		1	
81.	Стародуб	к1070х	1096	6		6	•
82.	Суздаль	1024	1096	8	1	7	•
83.	Сутейськ	с1070х	1097	2		2	
84.	Теребовль	1097	1097	3		3	•
85.	Тмуторокань	988	1094	20	5	15	•
86.	Торчеськ	1093	1093	5		5	•
87.	Треполь	1093	1093	5		5	
88.	Турійськ	1097	1097	2		2	
89.	Туров	980	1097	11	3	8	•
90.	Уветичі	1100		1		1	
91.	Устя	1096		1		1	
92.	Халеп	кін.ХІ		1		1	
93.	Червен	981	1097	5	3	2	•
94.	Чернігів	907	1114	46	7	39	•
95.	Чорторійськ	1100		1		1	
96.	Шеполь	1097		1		1	•
97.	Юріїв (Гурьгев)	1095	1113	5		5	•
98.	Юріїв(Північний)	1030	1060	2	1	1	•
99.	Ярославль	1071		1		1	

1. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 19 – 46.
2. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – С. 32.
3. Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города – государства Древней Руси. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1988. – С. 70 – 74.
4. Там само. – С. 89.
5. Там само. – С. 100.
6. Там само. – С. 119 – 121.
7. Там само. – С. 169 – 170.
8. Там само. – С. 198.
9. Там само. – С. 222.
10. Там само. – С. 228.
11. Там само. – С. 264.
12. Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) – Мн.: Наука и техника, 1978. – 160 с.; Штыхов Г.В. Киев и города Полоцкой земли // Киев и западные земли Руси в IX – XIII вв.: Сборник статей. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 45 – 80.
13. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко – Волынской Руси IX – XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
14. Куза А.В. Новгородская земля // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 144 – 201.
15. Алексеев Л.В. Полоцкая земля // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 202 – 239.; Алексеев Л.В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белорусии) в IX – XIII вв. – М.: Наука, 1966. – 296 с.
16. Седов В.В. Смоленская земля // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 240 – 259.
17. Лысенко П.Ф. Города Туровской земли. – Мн.: Наука и техника, 1974. – 200 с.

18. Федака С.Д. Землі і міста княжої України – Русі: Нарис історичної географії. – Ужгород: Вид – во В.Падяка, 2002. – 136 с.
19. Котляр М.Ф. Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі // УІЖ. – 1988. – №5. – С. 39.
20. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Спб.: Издательство Императорской археологической комиссии, 1908. – Т.2. – 940 + 88 с.
21. Лаврентьевская летопись. Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. – Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1926. – Т.1. – Вып.1. – 286 с.
22. Новгородская первая летопись младшего извода // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – С. 101 – 427.
23. Погодин М. Древняя Русская история до монгольского ига.. – М., 1871. – Т.1. – С. 12.
24. Третьяков П.Н. Древлянские „грады” // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия. Сборник статей. – М.: Издательство АН СССР, 1952. – С. 66 – 68.
25. Куза А.В. Малые города в Древней Руси X – XIII вв. // Древнерусский город (Материалы всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500 – летию города Киева). – К.: Наукова думка, 1984. – С. 62.
26. Толочко П.П. Древняя Русь: очерки социально – политической истории. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 30.
27. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 41.
28. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Спб.: Издательство Императорской археологической комиссии, 1908. – Т.2. – Арк. 92.
29. Там само. – Арк. 46.
30. Там само. – Арк. 8 зв.
31. Там само. – Арк. 91 зв.
32. Там само. – Арк. 24.
33. Там само. – Арк. 91 зв.
34. Там само. – Арк. 91.
35. Там само. – Арк. 94.
36. Там само. – Арк. 106.
37. Там само. – Арк. 76.
38. Там само. – Арк. 89.
39. Там само. – Арк. 89 зв.
40. Там само. – Арк. 21 зв.
41. Там само. – Арк. 19.
42. Новгородская первая летопись младшего извода // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – Арк. 100.
43. Ипатьевская летопись... – Арк. 93 зв.
44. Там само. – Арк. 12.
45. Там само. – Арк. 62.
46. Там само. – Арк. 9.
47. Там само. – Арк. 8 зв.
48. Лаврентьевская летопись. Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. – Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1926. – Т.1. – Вып.1. – Арк. 81 зв.
49. Ипатьевская летопись... – Арк. 29 зв.

50. Лаврентьевская летопись... – Арк. 72.
51. Ипатьевская летопись... – Арк. 91.
52. Там само. – Арк. 32.
53. Новгородская первая летопись младшего извода... – Арк. 31 зв.
54. Ипатьевская летопись... – Арк. 19.
55. Там само. – Арк. 26.
56. Там само. – Арк. 79 зв.
57. Там само. – Арк. 88 зв.
58. Там само. – Арк. 8 зв.
59. Там само. – Арк. 79 зв.
60. Там само. – Арк. 30 зв.
61. Там само. – Арк. 8 зв.
62. Там само. – Арк. 84.
63. Там само. – Арк. 60 зв.
64. Там само. – Арк. 84 зв.
65. Там само. – Арк. 87.
66. Там само. – Арк. 88.
67. Новгородская первая летопись младшего извода... – Арк. 85.
68. Ипатьевская летопись... – Арк. 80 зв.
69. Там само. – Арк. 88 зв.
70. Там само. – Арк. 32.
71. Там само. – Арк. 19.
72. Там само. – Арк. 91.
73. Лаврентьевская летопись... – Арк. 76.
74. Ипатьевская летопись... – Арк. 56.
75. Куза А.В. Малые города в Древней Руси X – XIII вв. // Древнерусский город (Материалы всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500 – летию города Киева). – К.: Наукова думка, 1984. – С. 64.
76. Ипатьевская летопись... – Арк. 56.
77. Лаврентьевская летопись... – Арк. 81 зв.
78. Там само. – Арк. 82.
79. Ипатьевская летопись... – Арк. 42 зв.
80. Лаврентьевская летопись... – Арк. 91 зв.
81. Ипатьевская летопись... – Арк. 102 зв.
82. Там само. – Арк. 60 зв.
83. Там само. – Арк. 53 зв.
84. Новгородская первая летопись младшего извода... – Арк. 98 зв.
85. Ипатьевская летопись... – Арк. 64 зв.
86. Лаврентьевская летопись... – Арк. 82.
87. Ипатьевская летопись... – Арк. 56.
88. Лаврентьевская летопись... – Арк. 81 зв.
89. Ипатьевская летопись... – Арк. 76.
90. Там само. – Арк. 105 зв.
91. Там само. – Арк. 94.
92. Там само. – Арк. 81 зв.
93. Там само. – Арк. 96 зв.
94. Там само. – Арк. 85.
95. Там само. – Арк. 76 зв.
96. Там само. – Арк. 8 зв.
97. Там само. – Арк. 105 зв.

98. Лаврентьевская летопись... – Арк. 82.
99. Там само. – Арк. 82 зв.
100. Ипатьевская летопись... – Арк. 84.
101. Там само. – Арк. 55 зв.
102. Лаврентьевская летопись... – Арк. 81 зв.
103. Ипатьевская летопись... – Арк. 97.
104. Лаврентьевская летопись... – Арк. 81 зв.
105. Там само.
106. Ипатьевская летопись... – Арк. 64 зв.
107. Лаврентьевская летопись... – Арк. 81 зв.
108. Там само. – Арк. 81.
109. Ипатьевская летопись... – Арк. 76.
110. Там само. – Арк. 11 зв.
111. Лаврентьевская летопись... – Арк. 82.
112. Там само. – Арк. 82 зв.
113. Ипатьевская летопись... – Арк. 64 зв.
114. Там само. – Арк. 105 зв.
115. Там само. – Арк. 85.
116. Там само. – Арк. 94 зв.
117. Лаврентьевская летопись... – Арк. 82.
118. Ипатьевская летопись... – Арк. 105 зв.
119. Там само. – Арк. 64.
120. Там само. – Арк. 93.
121. Там само. – Арк. 81.
122. Там само. – Арк. 92.
123. Там само. – Арк. 94.
124. Там само. – Арк. 84 зв.
125. Лаврентьевская летопись... – Арк. 82.
126. Ипатьевская летопись... – Арк. 94.
127. Там само. – Арк. 65.
128. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – С. 13.
129. Там само. – С. 15.
130. Там само. – С. 35.
131. Там само. – С. 36.

SUMMARY

Mateleshko J. “GRADY” OF KIEV RUS: ATTEMPT OF THE QUANTITATIVE ANALYSIS

In the given research the author managed to find out all annalistic “grady” second half IX - beginning XII of century, to count up their aggregate number, number in the certain chronological periods, and also quantity of mentions of each city in " the Story of temporary years ". At the end it has allowed to express in concrete figures a degree of the importance and dynamics of activity of each "grad" in the certain periods of its existence.